

Дар'я Семенова

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЖАНРОВОЇ ТРАДИЦІЇ ЕКЗОТИЧНОЇ ПРИГОДИ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ЮНАЦТВА 1980-х РОКІВ (на прикладі роману Йоанни Хмелєвської “Скарби”)

*Розглянуто переосмислення конвенцій, що склалися у польській літературі довкола жанру екзотичної пригоди для юнацтва, яке відбувається у 1980-ті роки, на прикладі роману “Скарби” Й. Хмелєвської (1988). Використовуючи знайомі польському читачеві мотиви і штампи, авторка використовує дидактичний потенціал, притаманний цій жанровій формі, аби передати новий ідеологічний зміст, що стосується місця “своєї групи” (поляків) у світі, і пов’язати цю ідентичність з новим наповненням, мо-
делями поведінки.*

Ключові слова: польська література, дитяча й підліткова література, пригодницькі романи, дидактичні функції літератури.

“Чорт забирай, поїхали по скарби, а виходить, що тепер матимемо в двадцять разів більше роботи” [11, с. 261].

Жанр екзотичного пригодницького роману (powieść przygodowa) у польській літературі ХХ ст. сприяв появі кількох видатних текстів, улюблених багатьма поколіннями читачів. Це шерг текстів з єдиним центром у жанровому каноні – романом “В пустелі і джунглях” Генрика Сенкевича (1910), вплив якого можна побачити на багатьох текстах: починаючи від механічних згадок, якими автори прокладають “містки порозуміння” з читачем, до ремінісценцій-загравань, до запозичень цілих структурних елементів (системи персонажів¹, усієї композиції²) чи стильового наслідування³. Очевидно, що звернення класика до екзотичної пригоди “легітимізувало” жанр в очах наступників, чому завдячуємо плідними на екзотичні пригоди десятиліттями польської літератури – і у міжвоєнну добу, і в часи Польської народної республіки.

Однак наявність визнаних текстів у жанрі не лише дозволила авторам сподіватися на читацький інтерес до нових текстів. Ознайомлення потенційного читача з видатними текстами попередників уможливило художній та ідейний діалог, у якому автори-наступники утверджують нові дидактичні й ідеологічні змісти на протигагу старим, зазвичай очікуваним у жанровій формі.

Поміж конвенціями, притаманними пригодницькій прозі, – очікування, що герої пригоди стикатимуться із серйозними перешкодами й долатимуть їх, уникаючи смерті та непоправної шкоди [10, с. 18-19]. Специфіка жанрового різновиду “реалістичного пригодницького роману” полягає в тому, що простором пригоди є екзотичні терени, невідомі й малодосліджені куточки земної кулі [20, с. 7]. Це означає, що в текстах цього жанрового різновиду джерелом колізій і небезпек часто стає зіткнення представників “своєї групи”⁴ з “чужим простором” або ж із “чужинцями”. Так екзотичні

¹ На нашу думку, взірцеві Сенкевича завдячуємо частоті вибору в якості героїв пригоди підлітка (диалогія про Зджіха Дж. Покера [21; 22], “Подорож у світ” Осендовського [18], серія про Томака А. Шклярського [25], трилогія про Данієля Д. Беньковської) чи пари або групи дітей-підлітків, поміж якими старший хлопчик і менша дівчинка (“Крізь сніги і згаріща” В. Незабітовського [17], “Малі переможці” Ф. Осендовського [19], трилогія Гіжицького [12; 13; 14], серія Хмелєвської). Можливо, сенкевичівським спадком є і те, що багато з них – повні чи напівсироти (про повторюваний мотив сирітства у Сенкевича див. [9, с. 446-447]).

Для порівняння – наприклад, в українській літературі “підлітко-центричні” пригодницькі сюжети побачимо переважно в українській радянській літературі, тоді як у позарадянській українській літературі це здебільшого пригоди молодих людей. Таким чином, різні національні літератури розвивають різні аспекти жанру пригод, розташованого на межі дитячої/підліткової та популярної дорослої літератури, і тяжіння польської літератури до орієнтації на підліткового читача (через вибір ближчого читачеві підліткового персонажа) теж можна вважати сенкевичівським спадком. (Г. Сенкевич у листі до Ванди Улановської від 25.12.1909: “Оскільки кожен романний письменник має, як на мою думку, хоча б раз у житті написати щось і для дітей, тож вирішив почати і закінчити до наступного нового року ... роман під назвою “Пригоди двох дітей у Центральній Африці” ... Хочу про це так написати, щоб книжку могли б читати з інтересом не тільки діти, а й тринадцятирічні панни, і навіть дорослі” [23, с. 186-187]).

² Наприклад, роман “Данієль у Сахарі” Д. Беньковської (1986)[6] за схемою композиції повторює “В пустелі і джунглях”, та кожен поштовх розвитку сюжету є приводом для відмінних інтерпретацій.

³ Критики, зокрема, закидали Ф. Осендовському, що той у своїх пригодницьких романах наслідує сенкевичівський стиль, що автор визнавав, дивуючись, що наслідування Сенкевича може бути причиною “закідів”: “Не вважаю, і напевно ніхто, хто мислить по-польськи, не заперечить, щоб «манера сенкевичівських романів» була чимсь поганим чи шкодила книжці, якщо вона навіть і навмисно в цій «манері» написана” (цит. за [16, с. 204]).

⁴ Тут і далі ми вживаємо цей вираз для позначення того ж, що в англійській літературі про соціальні ідентичності називають “ingroup” або “in-group” – тобто соціальної групи, з якою ідентифікується певний суб’єкт, про яку може сказати “ми” (Див. напр., [15, с. 19]). Таким “суб’єктом” у нашому літературознавчому випадку можемо вважати імпліцитного автора і його імпліцитного читача.

пригодницькі романи стають дієвим способом передачі читачеві “повідомлень” про місце “своїх” на когнітивній мапі світу. Разом із тим, згідно із жанровими конвенціями, центральним персонажем є “супергерой із надзвичайною силою чи вміннями”, або ж “один із нас», постать, позначена, принаймні, на початку, браком умінь”, який лише поступово доростає до видатних перемог [10, с. 40]. Вибір такого привабливого для читача протагоніста дає змогу передати через цей образ повідомлення про належні й гідні поведінкові моделі. Все це разом робить тексти жанру ефективним засобом передачі ідеологічних та дидактичних змістів.

В іншому місці [1] ми простежили, що для польських екзотичних пригод початку ХХ століття характерний вибір національного (етнонаціонального) критерію за керівний принцип поділу “когнітивної мапи” світу на “своїх” і “чужих”. Належність до цієї спільноти, право носити горде ім’я “поляка” передбачає готовий набір чеснот і поведінкових моделей, про які як про привабливі й гідні наслідування зразки повідомляють своєму читачеві Сенкевич (“*Ти повів себе, як личить поляку*” [24, с. 199]), Оссендовський, Покер, Костецький, Дибчинський, Незабітовський та інші автори першої половини та середини ХХ ст. Ця тенденція залишається потужним первнем, хоча мірою того, як відбуваються соціальні зміни – старі національні травми проговорюються, і деякі аспекти цієї моделі ідентичності поступаються у значущості іншим¹. Ця ключова роль національного маркера в окресленні групи “своїх” і у визначенні індивідуальної ідентичності переглядається в польській літературі лише в другій половині ХХ століття, наприклад, у пригодницькій трилогії К. Гіжицького [12; 13; 14] (1959–1966) (але не в серії романів А. Шклярського, перші з яких писані одночасно зі згаданою трилогією, ще й значно молодшим письменником), у романах Д. Беньковської (“Даніель у Сахарі” та інші романи серії) і Й. Хмелевської (“Скарби”) у 1980-і. Троє згаданих авторів більш-менш експліцитно переосмислюють і жанрові конвенції екзотичних пригодницьких романів, і концепцію ідентичності, що тягнеться за національною традицією цього жанру в польській літературі – від метра Сенкевича, який писав для “зміцнення [національного] духу”. Бутність “поляками” залишається важливою гранню буття-в-світі для їхніх протагоністів, однак лише гранню, що сусидить іншим – професійним, культурним ідентичностям – і перестає бути сама по собі відповіддю на питання про етичну місію в житті. У статті ми проаналізуємо, як це переосмислення жанрових конвенцій і притаманних екзотичній пригоді моделей ідентичності відбувається у романі “Скарби” (1988) Йоанни Хмелевської.

Роман “Скарби” і традиція екзотичної пригоди

Йоанна Хмелевська (1932–2013) у романі “Скарби” пропонує чергову версію пригод поляків в Африці. Текст належить серії 5 романів² про підлітків із Варшави Яночку й Павлика Хабровичів віком 12 і 13 років (у “Скарбах”), які мають ознаки детективного жанру (авторка здобула популярності “дорослими” детективами). Сюжет “Скарбів” також містить детективну історію: викриття злодіїв в алжирському місті Тіарет, проте цей пласт другорядний порівняно з лінією, що інтенційно прив’язується до традиції екзотичних пригод.

Роман доволі мало експліцитно посилається на традицію жанру, проте текст свідомий її, принаймні в тому, що стосується такої віхи, як “В пустелі і джунглях” Сенкевича³. Попри скупість на явні прив’язки, роман становить цікаву художню репліку про екзотичну пригоду⁴. Головна сюжетна лінія – подорож в екзотичну країну для пошуку скарбів (про які герої дізнаються з “зашифрованого” нецілісного листа з переліком просторових маркерів⁵), і пошуки, розгадка таємниці з екзотичними ключами і долання небезпек з боку “дикого” хронотопу і “зловорожих тубільців”.

Як і близький у часі текст Д. Беньковської, роман є розмислом про можливість “екзотичної пригоди” у добу, коли звичних приводів для пригод уже не виникає (не викрадають юних білявих польок – у Беньковської, не ховають скарбів, шифруючи вказівки в листах – у Хмелевської), хоча виховані на певних книжках юнаки і юнки досі готові вирушати далеко на такі заклики. Уся центральна лінія є наслідком хибної інтерпретації листа цілком туристичного, що не заважає дітям пережити справжню пригоду і знайти справжні скарби⁶.

¹ Наприклад, модель вигнання, для якого екзотичні пригоди є епізодом у його “стратегічному відступі” з забороненої батьківщини поступається моделі поляка-громадянина; до “фронтирів цивілізації” як межі “своїх” і “чужих” додаються кордони польської держави [2; 3].

² “Nawiedzony dom” –1979, “Wielkie zaslugi” –1981, “Skarby”, “2/3 sukcesu” –1991, “Wszelki wypadek” –1993.

³ Залишаючи дітей на самоті, мати переймається, а її знайомий інженер, теж поляк, заспокоює її: “Нічого з ними там не станеться, бедуїни їх не викрадуть...” [11, с. 192]. Це єдина згадка слова “бедуїн(и)” у романі, отже йдеться не про будь-яких бедуїнів, що мешкають в Алжирі і належать об’єктивній дійсності, а про бедуїнів, що викрали Стася Тарковського і Нель Раулісон, залишених на самоті батьками, іншими інженерами, в Єгипті – на сторінках роману Г. Сенкевича. Звертає на себе увагу також і те, як авторка, за її словами в інтерв’ю, мотивувала відповідальним органам свій намір відвідати Алжир під час воєнного стану у Польщі: “маю намір написати книжку про двох дітей, які загубилися на теренах Африки, і назву її «В пустелі і джунглях»” [5].

⁴ У рецензії на зовсім інший твір Хмелевської Л. Борський так характеризує її роботу з жанровими моделями: авторка постійно пародіює жанри масової літератури, але з такою повагою, що читачі можуть подумати, що це вона серйозно [7, с. 30].

⁵ Пор., наприклад, уривок листа, що є передумовою рушення в дорогу в “Дітях капітана Гранта” Жуля Верна.

⁶ “Павлик замислився і раптом замовчав. Справді. Через дурну помилку в інтерпретації листа мало того, що оглянули надзвичайний шматок світу, так ще й привезли безцінні скарби. Такий великий, засушений скорпіон...! Пустельні роки...!” [11, с. 260] Поза тим, і “скарби” більш конвенційні – поклади аметистів.

Поza іншим, розвиток сюжету підкреслює важливість для сприймання реальності передсуджень, базованих, зокрема, на читанні пригод, східних казок і уявлень про *належне* у певному хронотопі, чого не могло б статись у буденній Польщі. Спостереження випадкових явищ (адже скарбів ніколи не було) дозволяє витворити цілісну картину світу й активно діяти¹. Що важливіше з погляду жанрових конвенцій, навіть вигадана пригода дозволяє пережити внутрішню трансформацію, як і належить *героеві пригоди*. Хоча роман вирізняється тим, що пропонує дієву і суб'єктну героїню (Яночка, хоч молодша, показана як розважливіша за брата), цілком у дусі традиції жанру трансформацію переживає хлопець². На початку він дещо легковажний, і саме його необачність призводить до зав'язки сюжету. Згодом діти осмислюють пережите і доходять висновків про те, ким хочуть стати, і рішення серйозніше взятися за навчання є суттєвим перетворенням для Павлика, але не Яночки.

Спільноти на “когнітивній мапі”

Сюжет “Скарбів” дає підстави для вражень і розмислів про *своїх* і *чужих* – культури і простори. Дізнавшись про “скарби”, діти шукають спосіб поїхати в Алжир і потайки подають кандидатуру батька-інженера на алжирське підприємство. Ця змова та збори батька у структурі заміщують опис дороги в екзотичні місця (дорога в добу авіаперельотів – уже не пригода).

Спільнота поляків, які працюють на алжирському будівництві, є ключем до зображення *своїх*, кого як освічених, обізнаних на мовах людей і міжнародним досвідом протиставлено “тубільним” спільнотам. Оповідь роману виокремлює цих своїх поляків від решти персонажів через імена: за єдиним винятком, лише вони поименовані³. Поляки на чужині тримаються одне одного і заострено плачуть побутові риси ідентичності, навіть ті, з яких вдома сміються⁴. Попри раптом відкриту важливість польського у побуті, поляки в Алжирі почуваються насамперед *просто європейцями*. Так їх сприймають і алжирці, переносючи на поляків та угорців стереотипи про “білих” з колоніальної доби.

У добу, коли колонізатор уже залишив північну Африку, багато чого залишається таким, яким його зробило французьке панування. Так, Алжир 1980-х у Хмелевської значною мірою франкофонний⁵. З тої доби походять і стереотипи алжирців про європейців як про неодмінно багатих і таких, у кого в жесті ресентименту треба відібрати що вдасться. Судячи з реакції (“*Може, слід пояснити їм, до якої міри ми європейці!*” [11, с. 114]), поляки в Алжирі не відчують з боку місцевих розуміння відмінностей усередині Європи, можливості стратифікації за рівнем достатку, і просто існування націй з різними історичними долями⁶. Цим Хмелевська дискутує з авторами-попередниками, у яких поляки повсякчас знаходять визнання тубільців як “борці за свободу”⁷.

Однак багато речей у змалюваній Хмелевською взаємодії алжирців з “європейцями” дуже не схожі на ті, що могли існувати за колоніальних часів. Насамперед зміни стосуються привілеїв, ієрархії спільнот і дискурсивної влади.

На відміну від багатьох раніших польських текстів, тут європейці в Алжирі не є апіорі упривілейованими. Закордонна праця може бути значним бонусом для кар'єри в ієрархії, застосованій на батьківщині, і вони бажані гості в Алжирі як фахівці й туристи. Проте джерелом ієрархії, “носіями норми” і уявлень про належне в суспільстві тепер є алжирці, і гостям залишається підкорятися правилам. Так, із поваги до мусульман (і для безпеки, з огляду на “менш цивілізовані” групи населення) не треба їсти прилюдно у Рамадан. На відміну від художніх світів Сенкевича, Осендовського, Шклярського, де привілейований статус поляків у колонії випливає з того, що вони скидаються на вихідців з метрополії, у “Скарбах” герої вирішують для безпеки і зручності позбутися європейської *відмінності* і перевдягтися на арабських підлітків. Та на відміну від “Кіма” Р. Кіплінга, де протагоніст-

¹ “Іще не знаю, що для нас з цього випливає, бо не дам голови, що тут одне з іншим не має якогось зв'язку...” – «Думаєш про лампу, оці твої магічні вигуки і землетрус?» – «І, може, навіть тих людей у сараї на ринку». – «Щодо землетрусу, цього не знаю, але решта цілком можливо, що узгоджується» [11, с. 111-112]. Досвід читання екзотичних казок є підставою для формування цілком конкретного плану дій: “Асоціації зі скарбами Сезаму були дуже нав'язливими. Колись давно хитромудро сконструйовані входи відчинялись відповідним замовлянням. Тепер часи змінилися, засипані камінням конструкції зіпсувались і заіржавіли, і зрештою, хто тепер вірить у замовляння... (...) Ясна річ, що нині каміння, що загороджує вхід, потрібно просто підірвати, використовуючи вибухові речовини, недоступні, наприклад, Алі Бабі...” [11, с. 155].

² Екзотична пригода уявлена як сфера, належна чоловікам. (Про пригодницький жанр як про “чоловічий” різновид *gotapсе* див. у М. Брузеліус [8, с. 212]). Не маючи вказівок на стать автора й отримувача листа, діти, тим не менш, впевнено уявляють їх чоловіками (називаючи їх умовно “цей” і “той”). Суттєвим контрастом до їхньої інтерпретації виявляється віднайдена повна картина: це був лист однієї польки подрузі.

³ Навіть часто згадувані інженер з Угорщини та його дружина, що разом з поляками протиставлені арабам як “європейці”, названі виключно “угорець” та “угорка”. Так, можливо, авторка увиразнює схильність бачити розмаїття людських характерів лише в найближчому колі “своїх”, а поза ним – сприймати людей через загальники їхньої групової належності [15, с. 73].

⁴ Так, пан Роман із роздратуванням говорить про потребу привезти в Алжир хрону і корнішонів для трапези зі співвітчизниками, проте неймовірно радіє аналогічним продуктам, привезеним за кілька місяців.

⁵ І попри частоту ситуацій, коли протагоністам бракує арабської для відчитання ключів до загадки, саме французьку вчать перед поїздкою. Цілком імовірно, однак, що “франкофонність” Алжиру в романі витворено цим вибором вивчити французьку, і сприйняття екзотичного простору протагоністами було б геть іншим, якби вони вчили арабську.

⁶ Аналогічно європейці не виявляють особливої уважливості до історії країни, де перебувають. Це, зокрема, есплікуються під час відвідин археологічних розкопок: пан Роман, показуючи місце родині, не може ідентифікувати побачене і обмежується тим, що це була столиця, чи всієї країни, чи якоїсь частини [11, с. 113].

⁷ У Шклярського, наприклад, поляк отримує допомогу бугандійців як представник народу, що “ніколи не воював з чорними людьми, які мешкають в Африці” [26, с. 178].

європеець є апріорі спроможним на таку “універсальність”, тут місцеві розпізнають польських підлітків і поза очі сміються з їхньої гри у перевдягання.

І польський погляд на взаємодію відрізняється від текстів попередників, де персонажі й імпліцитний автор марковано польського тексту підхоплювали дискурс колонізатора про місцевих. Подорож в Алжир очікувано породжує думки про культуру і звичаї *Інших*, і досить часто їх позначає роздратування й негативна оцінка. Однак Хмелевська дуже обережна з цими судженнями. По-перше, судження про *іншу* культуру – і нейтральні, й емоційно забарвлені роздратуванням про “брак цивілізації” – це завжди репліки персонажів. Як “факт” (об’єктивні відомості від безстороннього наратора) про *всіх арабів* подано лише слова про характерні зовнішні риси (напр., в описі Хакіма, і те – для контрасту з його рисами, не притаманними більшості). По-друге, часто враження про ситуацію в Алжирі, які можна б розуміти як негативну оцінку *дикої* периферії, де діється “неналежне”, з позиції рацію, *цивілізації* тощо – доповнено словами про таку ж, чи не гіршу ситуацію в соціалістичній Польщі. По-третє, часто негативна оцінка з погляду цінностей, які сповідують *свої*, релятивізується через визнання того, що алжирці сповідують відмінні цінності.

Алжирці змальовані як яскраво чоловіча культура [11, с. 54], як такі, що поміж видами діяльності віддають перевагу торгівлі як найпочеснішому заняттю. Це – характеристики, що не мають оцінкового забарвлення.

На протилежному полюсі небагато рис алжирців, через які вони можуть бути джерелом загрози: а саме їхня (абстрактних “менш цивілізованих” людей) схильність надто різко реагувати на *чужість* і на недотримання заведених правил. Такі побоювання згадано, коли пані Кристина бажає зняти теплу сукню (і залишитися у пристойному для європейців пляжному наряді [11, с. 64]), коли дітей закликають не їсти на людях у Рамадан, коли забороняють пригощати місцевих дітлахів [11, с. 113]. У двох з трьох випадків ці побоювання мають явним наслідком неможливість встановити контакт між культурами¹. Тобто уявлення про відмінну спільноту як джерело загрози (незалежно, чи побоювання виправдані досвідом) посилюють відчуження, неможливість зробити крок назустріч через знайомство, дружно допомогу.

Інші ознаки алжирців можна розташувати десь між нейтральними і тими, що провокують відчуження. Вони показані як брак того, що для європейців позначає цивілізацію, і їх можна узагальнити як брак належної організації. Різні аспекти неорганізованості суспільства включають і непунктуальність², і те, що поліція не може впоратися зі злочинністю, і “неналежне” використання природних і господарських ресурсів³. Ці риси арабської культури для європейців є негативними, і персонажі іронізують з них. Підставою для оцінок є система цінностей, базована на раціональності й ефективності. Тут вислови про *Іншого*, більше говорять про Свого, адже викривають аксіологічні константи, від яких мовці відштовхуються, “критикуючи” чи схвалюючи когось. У деяких випадках така відмінність базових цінностей двох культур проговорена⁴.

Те, що протагоністи шукають і вітають те, що відповідає їхнім уявленням про належне в Європі, підкреслює зустріч з паном Хакімом – його винятковість маркована тим, що це єдиний не-поляк, названий на ім’я. Зустріч анонсовано як шанс познайомитися з “освіченим арабом”. Підкреслено його неподібність до інших алжирців: він пунктуальний, “чорноволий, як справжній араб, і вдягнений, як нормальна людина в гостях” [11, с. 180]. Контраст увиразнює точку відліку: оскільки гість є арабом, для нього нормально було б вбратися в арабський одяг; поляки “оцінили позитивно” саме вміння мімікрувати під європейців і в одязі, і в мові: “говорив французькою, як француз, і англійською, як англієць” [11, с. 180], і в ставленні до злочинців (пан Хакім є слідчим).

Свій та інший простір

Зіставлення *свого* (Польща) та *іншого* (Алжир) простору відбувається за двома векторами: через пошук подібностей та відмінностей. Про *подібності* йдеться тоді, коли поляки усвідомлюють, що вони добре розуміють, як щось функціонує в екзотичній країні – бо так само роблять у соціалістичній Польщі. Так, вони можуть передбачити, що варто взяти “зайві” речі, щоб продати на чорному ринку⁵. Коли поляки міркують про марнотратство в Алжирі й занехаяні можливості та ресурси, причиною розпаду стає не стільки по-

¹ “Село звернуло на них увагу. Приглядалися до них всі дорослі, навіть супроводжували їх шматок дороги, діти ж ішли за ними послідовно і витривало. В іншій ситуації із великим зацікавленням і без опору взялися б до налагодження дружніх стосунків з місцевим людом, зараз однак це було саме небажано” [11, с. 82].

² “Обидва [пароми] вирушають з Марселя о тій самій порі і на другий день французький приїздить до Алжру біля першої, а арабський о п’ятій вечора. Французький паром приходить пунктуально, а арабський завжди запізнюється” [11, с. 50].

³ Напр., коли у “країні баранів” мусять вживати баранину, імпортовану з Нової Зеландії [11, с. 150], коли археологічні знахідки розтягують на будівельний матеріал, коли поява нових можливостей (видобутку мінералів) становить проблему, тож “найліпше” – дати пустелі засипати кар’єр, аби “проблема” зникла сама.

⁴ Так, говорять, що нерозкриття крадіжок не означає, що значна кількість алжирців є непорядними людьми, радше алжирське уявлення про порядність різниться від європейського і ставить родинні цінності вище за законслухняність, через що родичі злочинців переховують викрадене і не видають рідних поліції [11, с. 180].

⁵ “Там є чорний ринок?” – зацікавилась тітка Моніка. – «Звісно, адже це соціалістична країна!» [11, с. 44].

гляд “європейців” (носіїв уявлень про раціональний підхід до ресурсів), як усвідомлення, що те саме характеризує Польщу, навіть у більших масштабах¹. Поряд із подібностями, за якими видно не дуже й приховану критику соціалістичного устрою, бачимо й зіставлення, зосереджені на суб’єктивних *відмінностях*, які можна тлумачити через категорію екзотики. Алжир постає простором небуденних вражень і зусиль. Для протагоністів це якісно відмінний простір, де можливим стає те, що геть не можливе вдома: “...тут якась дивна країна. Тут може трапитись все. Підірвав би таку каменоломню в Польщі? [...] Тут все якоесь зовсім по-іншому...” [11, с. 234]

Сам простір у романі – виразно “не-свій”, екзотичний для поляків, але не “ворожий”-“чужий”, а інакший, цікавий і привабливий [4]. Перебування у ньому є періодом посиленої відкритості до дійсності, бо “все тут є чудовим, екзотичним і вартим вивчення” [11, с. 63]. Привабливість підживлюють попередні уявлення, і персонажі хочуть зіставити їх зі справжнім Алжиром. Частково передзнання пов’язані з казками про Магриб. Водночас подорож до Алжиру для них – можливість достати досвід *Африки взагалі*. Після приїзду, коли враження від країни найбільш сконцентровані, кожен елемент дійсності треба відчутити² й оцінити як “африканський”³. І хай навіть перші враження від незнаної землі передано через сприймання 12-річної дівчинки, звідки їхня надмірна емоційність, дорослі так само хочуть зіставити уявлення з Африкою⁴ і так само надмір вражень їм відбирає мову чи принаймні адекватні дискурсивні засоби для опису окреслення цієї екзотики: “Не знаю, як зблизька виглядає Алжир. З нафому видався мені шалено мальовничим, а потім я перестав будь-що розрізняти, бо виявився нестерпно мальовничим” (*malowniczo nie do oprowania*) ... Не маю для цього слів, як приїдете, самі побачите [11, с. 55]. “Тату, ну то що? Як воно тут? – Жахливо! [...] Цілком непогано!” [11, с. 62]

Протиставлення *свого* та *іншого* простору як матеріально влаштованого – “дикому” – не однозначне. Поляки, які їдуть в Алжир, мусять привезти усе потрібне, адже дістати на місці – дорого чи неможливо. Проте оповідь зосереджено на цьому лише в контексті зборів, натомість коли дія переноситься до Алжиру, про побутове йдеться лише у небуденних контекстах: забезпечення речей від крадіжок, перелицювання героїв на арабів. Польща натомість – простір не так влаштованого побуту, як постійної турботи про побут. Це унаочнює реакція тітки на повернення героїв з Алжиру і привезені дивовижі: “Аметисти! [...] Чудово! Але як на мене, було б ліше, якби привезли лампочки! Лампочки можна купити лише за макулатуру, і в мене вже немає жодних запасів” [11, с. 257].

Отже, якщо брати облаштування побуту за критерій протиставлення двох просторів, хоча Хмелєвська реалістично згадує про брак затишку в Алжирі і про клопіт влаштувати його, нарація роману вимовніша: Польща є простором втомливих зусиль для організації побуту – вдома чи на час мандрівки; Алжир – простір пригоди і надзвичайних вражень, вільніший простір, де, хоч і треба враховувати незвичні тамтешні правила, можливі дивовижі й розкриття власних несподіваних сторін.

Головний наслідок пригоди в далекій країні для героїв – це потенціал переоцінки себе та свого місця. Пані Кристина переоцінює “свій” простір і починає цінувати у ньому те, про що ніколи раніше не думала: “«Як тут холодно! – промовила із захопленням пані Кристина. – Як зелено! Як чисто!» – «Африканське сонце впало тобі на мізки?» – зацікавилась тітка Моніка (...) «Дуже оригінальні враження ти привезла з того Алжиру!» – заявив дядько Анджей” [11, с. 256].

Родичі, які ще не пережили відповідного перетворення, не здатні зрозуміти її відкриття.

Висновки Яночки і Павлика стосуються особистого місця у світі, а не місця Польщі у порівнянні з іншими просторами: “«Я вирішила, – проголосила [Яночка]. – Стану геологом. [...] Першою розкопаю ту гору по дорозі до Сугеру [...] А якщо навіть [не дочекається], на світі є багато іншого, що можна розкопати. Поїду туди» – «[...] і я мушу знайти собі щось таке, що буде міжнародне [...] про всяк випадок мусимо якихсь іноземних мов теж навчитися»” [11, с. 260].

Подібно до згаданих раніше пригодницьких текстів, і тепер – зовнішня фабула, яка полягає в екзотичній пригоді, є лише підставою для того, щоб протагоніст пережив якесь внутрішнє перетворення. Змінюється, однак, взаємозв’язок між зануренням протагоністів у символічний порядок своєї групи і змістом цієї трансформації. Замість того, щоб стати спроможним на втілення наперед даного взірця національного героя, найважливіше, що має статися з протагоністом унаслідок пригоди, – це поставити запитання і спробувати надати попередні відповіді про те, у чому мають полягати взірці, які варто було б у по-

¹ “Очевидно, що марнотратство. Я починаю думати, чи вони раптом не побили наші рекорди. Сам не знаю, де з цим гірше, в нас чи в них” [11, с. 226].

² Іноді навіть на дотик: “На милість божу, що це? [...] Саванни! На звук цього слова Яночка відчула несподіване зворушення. Саванни, передпокій пустелі...! – Татусю, затримайся на хвилику, – попросила. – [...] Мушу цю саванну помацати!” [11, с. 69].

³ “Раптом замовкла, бо захват відібрає у неї голос. Лише в цей момент усвідомила, що перебуває в Африці. Літак котиться по африканській землі, а з неба світить африканське сонце. Жовтий неправильний трикутник, який стільки разів роздивлялися на мапі, у неї під ногами. Її майже відібрало дихання, і вона стала напружено вдивлятися у все, що потрапляло у поле зору. У поле зору, після звичайних, таких самих, як у Польщі, злітних смуг, потрапив автобус, жахливо широкий [...] Безперечно африканський [...] Зал митного контролю виявився зовсім не африканський. [...] Лише десь попереду, за зашкленою стіною, ясніє потужний блиск, що драгував очі, і власне це була Африка” [11, с. 61]. “Африканський” тут не просто відносний прикметник, адже кожну річ перевірено на відповідність ознаці.

⁴ “Розраховую на те, що через вдячність він мене туди запросить, – визнала тітка Моніка. – Хочу на власні очі побачити, як виглядає ця Африка” [11, с. 43].

дальшому втілювати. Юні протагоністи Хмелєвської, так само як в інших місцях герої Беньковської і Гіжицького, роблять вибір щодо того, який професійний шлях треба обрати у житті, і потреба поставити запитання про цей вибір стає одним з головних наслідків пережитої пригоди. Їхня належність до польської спільноти і їхні якості як поляків при цьому не піддаються жодному сумніву, а проте не заважають зануренню і в численні інші культурні символічні порядки, з якими їх стикає життя.

Висновки. Екзотичний пригодницький роман Й. Хмелєвської “Скарби” (чи то пародія на екзотичний пригодницький роман) переосмислює конвенції цього жанрового різновиду, притаманні традиції жанру в польській літературі для юнацтва, у кількох аспектах. По-перше, надаючи можливість екзотичної пригоди у знайомому з літератури вигляді, авторка модернізує і повертає актуальність жанру та дидактичним висновкам, що вкладені у нього. Попри те, що звичні пригодницькі колізії уже не трапляються (скарбів не існує, бедуїни дітей не викрадуть), суб’єктивна пригода все ж відбувається, стаючи приводом для внутрішнього перетворення, емоційного дорослішання протагоністів. По-друге, переосмислюється дидактичний зміст такого перетворення, яке у попередників означало спроможність втілити готові поведінкові зразки, вписані в національний етос, а тепер насамперед пов’язане з постановкою запитання про такі гідні наслідування зразки. По-третє, лише тепер відбувається розрив із запозиченою ще від зразків пригодницької прози з інших європейських літератур картиною художнього світу, де “своя група” поляків вигідно (для пов’язаної з ідентичністю самооцінки) вбудовується в ієрархію, побудовану колоніальною владою, отримує визнання для травмованої ідентичності. “Зустріч з Іншим” у пригодах Хмелєвської та її сучасників передбачає менше порозуміння та дає більше можливостей переосмислення місця “своєї групи” та притаманних їй цінностей. Таким чином, фінал екзотичної пригоди тепер замість того, щоб залишити героя-переможця із нагородою, лише відкриває простір для подальшої роботи над собою як на індивідуальному, так і на груповому рівні.

Література

1. Семенова Д. Екзотичні пригодницькі романи для юнацтва в українській та польській літературах : два структурні типи з огляду на національну ідентичність / Д. Семенова // Наукові записки НаУКМА. — 2013. — Т. 150 : Філологічні науки. — С. 98–105.
2. Семенова Д. “Свой” и “чужие”: приключенческая литература в идеологическом воспитании юношества (на примере украинской советской и польской литературы 1920–1930-х гг.) / Д. Семенова // Детские чтения. — 2014. — 2 (006). — С. 67–84.
3. Семенова Д. Виховання нових громадян: українська радянська і польська пригодницька проза 1920–1930-х років та конструювання уявлення про “своїх” і “чужих” / Д. Семенова // Studia Methodologica. — 2015. — У друці.
4. Семенова Д. “Чуже” та “Інше” у дослідженні націокультурної ідентичності в літературних творах: спроба концептуалізації термінологічного поля / Д. Семенова // Tertium non datur: Проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX–XXI ст.: колективна монографія / наук. ред. та упор. В. П. Моренець. — К.: НаУКМА, 2014. — С. 80–97.
5. Atlas J. Chmielewska Joanna: mam to od dziecka / J. Atlas // Tu i teraz. — 1985. — nr 1. — S.11.
6. Bieńkowska D. Daniel na Saharze / D. Bieńkowska. — Warszawa : Nasza księgarnia, 1988. — 174 s.
7. Borski L. Coś do śmiechu. Recenzja na: “Zwyczajne życie” / L. Borski // Nowe książki. — 1974. — Nr 20. — S. 30-31, okł.
8. Bruzelius M. Romancing the Novel: Adventure from Scott to Sebald / M. Bruzelius. — Cranbury : Bucknell University Press, 2007. — 258 p.
9. Bujnicki T. O podłokach u Sienkiewicza. Skąd się wzięła Nel? / T. Bujnicki // Wokół „W pustyni i w puszczy”: W stulecie pierwodruku powieści / Koncepcja i red. naukowa J. Axer i T. Bujnicki. — Kraków, 2012. — S. 435–447.
10. Cawelti J. G. Adventure, mystery, and romance: Formula stories as art and popular culture / J. G. Cawelti. — Chicago : University of Chicago Press, 1977. — 344 p.
11. Chmielewska J. Skarby / J. Chmielewska. — Warszawa: Agencja Praw Autorskich i Wydawnictwo “Interart”, 1993. — 260 s.
12. Giżycki K. Nil - rzeka wielkiej przygody / K. Giżycki. — Warszawa : Nasza księgarnia, 1972. — 280 s.
13. Giżycki K. W pogoni za mwe / K. Giżycki. — Warszawa : Nasza księgarnia, 1983. — 255 s.
14. Giżycki K. W puszczech i sawannach Kamerunu / K. Giżycki. — Warszawa : Nasza księgarnia, 1986. — 160 s.
15. Korostelina K. V. Social identity and conflict: Structures, dynamics, and implications / K. V. Korostelina. — New York : Palgrave Macmillan, 2007. — 268 p.
16. Michałowski W. S. Wielkie safari Antoniego O. : kim był Antoni Ferdynand Ossendowski / W. S. Michałowski. — Warszawa : Wydawnictwo “Iskry”, 2004. — 285 s.
17. Niezabitowski W. Przez sniegi i pożogę : Przygody dzieci polskich w drodze do kraju / W. Niezabitowski. — Grudziądz : Zakłady graficzne Wiktora Kulerskiego, 1925. — 160 s.
18. Ossendowski A. F. Wędrowka w świat / A. F. Ossendowski. — Łomianki, 2012. — 145 s.
19. Ossendowski A. F. Mali zwycięzcy : Przygody dzieci na pustyni Szamo / A. F. Ossendowski. — Poznań : Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2012. — 200 s.
20. Phillips R. Mapping men & empire : A geography of adventure / R. Phillips. — London & New York : Routledge, 1997. — 208 p.
21. Poker J. Zdzich szuka ojca / J. Poker. — Warszawa : Gebetner i Wolff, 1934. — 150 s.
22. Poker J. Zdzich szuka matki / J. Poker. — Warszawa : Wydawnictwo J.Przeworskiego, 1935. — 157 s.
23. Sienkiewicz H. Korespondencja. 1-2 / H. Sienkiewicz. — Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1951. — T. 2. — 385 s.
24. Sienkiewicz H. W pustyni i w puszczy / H. Sienkiewicz. — Kraków : Wydawnictwo GREC s.c., 2001. — 284 s.
25. Szklarski A. Tomek w krainie kangurów / A. Szklarski. — Warszawa : MUZA SA, 2009. — 260 s.
26. Szklarski A. Tomek na Czarnym Łądzie / A. Szklarski // Wydanie V. — Katowice : Wydawnictwo “Śląsk”, 1970. — 307 s.

The article analyses how Polish exotic adventure stories for youngsters revisit the generic conventions, as exemplified by the novel “Treasures” by J. Chmielewska (1988). While using the motifs and common details well known to Polish reader from the generic tradition, the author uses the didactic potential of the generic form to communicate both different ideological messages about the place of the in-group on the cognitive map of the world, and different behavioral models associated with exemplary representatives of this in-group.

Keywords: Polish literature, children and youth literature, exotic adventure, didactic functions of the literature.